

עם השואה. יש לקוות שתהיה לספר השפעה על הבחינה העצמית של 'אגודת ישראל' ועל דרכי בחינתה את התמודדות המנהיגות הציונית עם השואה.

היהדות החרדית ידועה בכיקורתה החריפה על התמודדות ההנהגה הציונית עם השואה. בשנת תשל"ה פרסמו 'צעירי אגודת ישראל' – בהשראת ספרו של הרב מיכאל דב וייסמנדל 'מן המצר' – קובץ בשם 'שורפי הכבשנים מאשימים: תעודות מסמכים ועדויות על פושעי שואה יהודים', קובץ שהוא לקט מאמרים שפורסמו בשנים תשכ"א-תשכ"ג ב'דגלנו', ביטאון 'צעירי אגודת ישראל'.² ב'ראשית דבר' לספר הוצגה הנחת

חזה אשכולי (וגמן)

'אגודת ישראל' בארץ-ישראל לנוכח השואה: בלא כחל ושרק

חיים שלם. עת לעשות להצלת ישראל: אגודת ישראל בארץ ישראל לנוכח השואה 1942-1945, קריית שדה-בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל, הציונות ומורשת בן-גוריון והוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, תשס"ו, [20]+335 עמ'

הספר 'עת לעשות להצלת ישראל' מוסיף נדבך חשוב לחקר הנושא הטעון היישוב והשואה. מחקרים שנעשו החל בשנות השישים של המאה העשרים הציגו תמונה כוללת של התמודדות המוסדות הלאומיים והיישוביים עם השואה. בשנות השמונים החל שלב נוסף במחקר – בחינת ההתמודדות של תנועות ואישים עם השואה. במסגרת זו הונצחו התגובות של מפא"י, 'השומר הצעיר', בית"ר, 'העובד הציוני', 'המזרחי'–'הפועל המזרחי' ועוד על השואה.¹ הספר שלפנינו מעמיד את התמודדותה של 'אגודת ישראל' עם השואה במבחן המחקר ההיסטורי המדעי. הוא תורם למכלול מחקר היישוב בחשפו לראשונה פן ייחודי בהתמודדותה של תנועה דתית לא ציונית

- 1 ראו: א' חלמיש, 'תם ולא נשלם', קתדרה, 94 (טבת תש"ס), עמ' 155-172.
- 2 מ' שנפלד, שורפי הכבשנים מאשימים: תעודות מסמכים ועדויות על פושעי שואה יהודים,² בני-ברק תשל"ו. וראו: מ"ד וויסמאנדל, מן המצר: זכרונות משנות תש"ב-תש"ה לפ"ק, ניו-יורק תש"ד.

שלם סוקר את ההיסטוריה של 'אגודת ישראל', מבנה התנועה והאידאולוגיה שלה. סוגיה חשובה הנדונה במבוא היא הבעיה העומדת בפני חוקר אקדמי המבקש להיעזר בהיסטוריוגרפיה החרדית. בראייה ההיסטורית אירועים היסטוריים הם מערכות של סיבות ותוצאות, נסיבות ותהליכים מעשי ידי אדם. לעומת זאת התפיסה החרדית של ההיסטוריה רואה בהשגחה העליונה את הכוח המניע את ההיסטוריה. מאפיינים מובהקים של תפיסה זו הם מיעוט בחשיבותם של פרטים היסטוריים ומדידת חשיבותם של מעשים ואמירות בקני מידה שונים. כתוצאה מכך, טוען שלם, ההיסטוריוגרפיה החרדית מאופיינת מצד אחד ב'ספרות שבחים', המפארת בדרך כלל את נציגי היהדות החרדית, ומצד אחר ב'ספרות קטרוגים', המופנית כנגד הציונות והחילוניות. לכן, הוא מבהיר, 'השתדלתי במידת האפשר לא להתבסס על מקורות אלה בלבד' (עמ' 9), אלא לעגן אותם בתיעוד מקורי אובייקטיבי ובהקשר ההיסטורי המלא.

סקירת הרקע ההיסטורי מאירה היטב את מוקדי הכוח שהסתמנו בשנות השלושים בתנועת 'אגודת ישראל' בארץ-ישראל: בני 'היישוב הישן'; עולי פולין וחסידים גור; 'פועלי אגודת ישראל'; עולי גרמניה. הקבוצות היו מסוכסכות ביניהן וחלקן גם בתוכן. חילוקי הדעות הקוטביים נתגלעו בין הרב משה בלוי השמרן, מנהיג 'היישוב הישן', לבין הרב יצחק ברויאר, שייצג את רוב העולים, וששאף להגברת שיתוף הפעולה עם מוסדות היישוב. כשפרצה מלחמת העולם השנייה הייתה אפוא 'אגודת ישראל' בארץ-ישראל גוף מפולג ארגוני ואידאולוגית. התפשטות המלחמה, ששיתקה את פעילות הוועד הפועל העולמי של התנועה בפולין, ושהניעה את רוב חברי הוועד הפועל לעלות לארץ-ישראל, הביאה להעברת הוועד הפועל לארץ-ישראל. הוועד הפועל בראשות הרב

היסוד של המוציאים לאור שמנהיגי הציונות ראו מאז ומתמיד במדינה את המטרה הנכספת, ובעם היהודי – אמצעי להגשמת מטרה זו. מכאן הסיקו שהפקרת יהודי הגולה נועדה לחזק את התביעה הציונית למדינה יהודית בוועידת השלום לאחר המלחמה, ובלשונם 'דם ישראל הוא שמן משחה רצוי על גלגלי המדינה הציונית'. עוד נאמר שם: 'המאמרים המתפרסמים בקובץ מקיפים חלק זעיר מכתב אשמה חמור, המוקיע את מנהיגי הציונות כפושעי-שוואה, שתמרו את חלקם להשמדה. בארכיוני משפחת גודמן בלונדון, איזו בציריך, שטרנבוך בלוצרן, גריפל ווייסמנדל בארה"ב גנוזים מסמכים ותעודות שיש בהם לסמור את שערות הקורא והם מחכים לגואלם'.

חיים שלם נענה לאתגר שהציבו 'צעירי אגודת ישראל'. שלם גדל בבית שהשתייך לתנועת 'פועלי אגודת ישראל' וחי שנים רבות במסגרות של הציונות הדתית. שילוב זה והעובדה שהמחקר נעשה כעבודת דוקטור באוניברסיטת בראילן בהדרכתם המסורה והדקדקנית של פרופ' דן מכמן ופרופ' גרשון בקון, הניבו מחקר יסודי ומאוזן. רפרוף קל בספר שלפנינו, שעובד מתוך עבודת הדוקטור, מלמד שלא ל'ילד' הזה התפללו 'צעירי אגודת ישראל'. המחקר מבוסס על כל הארכיונים והאוספים הפרטיים שהוזכרו לעיל ועל רבים אחרים וכן על עיתונות התקופה, ראיונות אישיים וספרות רחבה, מחקרית וחרדית. שלם השתדל לשמור על כללי המחקר המדעי – אובייקטיביות, גיוון המקורות ואימותם ובחינת האירועים בהקשרם ההיסטורי הרחב – וכתב חיבור היסטורי שקול. חיבורו חושף פעולות עזרה והצלה ייחודיות של 'אגודת ישראל' אך כתוב בגישה ביקורתית, המראה נקודות תורפה משותפות ל'אגודת ישראל' וליישוב כולו באותה תקופה. לספר ארבעה חלקים. הפתיחה כוללת מבוא, שנדונות בו הגדרות המחקר, ופרק רקע, שבו

דחיקת הקץ הציונית, הייתה פטורה במידה רבה מדילמה זו. מכאן הציפייה למצוא אצלה מסירות טוטלית לענייני עזרה והצלה של אחים יהודים. האומנם כך היה?

בחלק הראשון של ספרו שלם פותח את הדיון בסוגיית המידע על השואה והפנמתו. גם כאן עולה השאלה המרכזית אם היה ייחוד של ממש בתפיסתה של 'אגודת ישראל' – כתנועה חרדית – את המידע על השואה? התשובה אינה חד-משמעית. שלם קובע כי למרות הידיעות הקשות על מצוקת יהודי אירופה שהגיעו לארץ מפרוץ המלחמה עד שלהי 1941, נציגי 'אגודת ישראל' לא ראו את המתרחש בראייה כוללת ולא הבינו את משמעותו. היחידים שכתבו והתריעו באותה עת על אדישות היישוב והתנועה היו בנימין מינץ, מנהיג 'פועלי אגודת ישראל',⁵ ומשה פראגר, שלא היה בהנהגת התנועה. אולם שלם מדגיש כי מינץ ופראגר לא ייצגו בכתיבתם את ההתנהלות של תנועתם, אלא ביטאו רק את תחושותיהם ודאגותיהם האישיות. בכך דמתה 'אגודת ישראל' למוסדות הלאומיים, היישוביים והתנועתיים בארץ. אולם הוא מודה כי בהתחשב במאפייני התנועה, שלא הייתה פלשתינוצנטרית, 'ההתעלמות של אגודת ישראל בארץ ישראל מגורל יהודי אירופה בשנים הראשונות למלחמה בולטת במיוחד' (עמ' 47). לעומת 'אגודת ישראל', שלא הייתה פלשתינוצנטרית, רוב היישוב הציוני בארץ החזיק לדברי שלם בהשקפת 'שלילת הגולה' (עמ' 48), אך אין הדבר נכון – השקפה זו, שרווחה בראשית ימי הציונות, התמתנה בשנות השלושים, לנוכח

יצחק (איצ'ה) מאיר לויין הפך אמנם לכוח העולה, אך נאלץ להיאבק קשה על מעמדו, הן בארץ-ישראל והן בעולם, עם סניפי 'אגודת ישראל' שלא הכירו במרותו. אי יציבות ארגונית זו, שנמשכה כל תקופת המלחמה, ושלוותה בקשיים כלכליים גדולים, ערערה מאוד את כוחו של הוועד הפועל והסיטה אותו מתפקידיו האחרים. בעוד הבעייתיות הפוליטית מוסכרת היטב בידי שלם, הקשיים הכלכליים מתוארים בספרו בצורה תמציתית מדי. בעיות הקיום היומיומי של הציבור האגודאי, שמתבעו היה תלוי מאוד בתמיכה חיצונית, הוחרפו עקב המלחמה והמשבר הכלכלי בתחילתה. בעיות אלו ואחרות הסיחו את דעת המוסדות והציבור בארץ-ישראל מגורל יהודי אירופה, ומן הראוי היה להמחישן בספר ביתר הרחבה.

'אגודת ישראל', בהיותה תנועה דתית, מאמינה שבחירת עם ישראל קשורה בעקרון הערכות היהודית ההרדית. עיקרון זה, ששולב במערכת מצוות של עשיית צדקה וחסד, הפך את גמילות החסדים לאחד מעמודי התווך במורשת היהודית. האם באו הערכים היהודיים האלה לכלל ביטוי בעמדת 'אגודת ישראל' בארץ-ישראל כלפי מצוקת הגולה? מוסכמות שגובשו כבר בראשיתו של מחקר היישוב והשואה קבעו כי 'הדתיים העריכו מוקדם יותר מאחרים את חשיבותו של מפעל עזרה חומרית ליהודי הגטאות'.³ מחקר מאוחר יותר על הציונות הדתית בארץ-ישראל לנוכח השואה המחיש את הדילמה החריפה בין הצלה לגאולה שעמדה בפני 'המזרחי'–'הפועל המזרחי' בהתמודדותם עם השואה.⁴ 'אגודת ישראל', שמרכזה הארצי בארץ-ישראל שלל את

5 ראו גם: ח' שלם, "ראינו שיסנם עוד אנשים שלב יהודי להם": בנימין מינץ ויחסו לשואה ולהצלה, 1933-1946, ד' פורת (עורכת), שואה ממרחק תבוא: אישים ביישוב הארץ-ישראלי ויחסם לנאציזם ולשואה, 1933-1948, ירושלים תשס"ט, עמ' 181-209.

3 'גלבר, תגובת היישוב העברי בא"י לידיעות על השמדת יהדות אירופה', עבודה סמינריונית, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשכ"ז, עמ' 55.
4 ח' אשכול-יוגמן, בין הצלה לגאולה: הציונות הדתית בארץ-ישראל לנוכח השואה, ירושלים תשס"ד.

מבין הסוגיות הנוספות הנדונות בחלק הראשון אני מבקשת לציין את יחסה של 'אגודת ישראל' בארץ-ישראל למרד גטו ורשה. למרות התמקדותו ב'אגודת ישראל' בארץ-ישראל, יפה עשה שלם שהאיר גם את עמדותיהם של רבני האגודה בגטו ורשה בעניין המרד. נוסחים שונים של עדויות ופרשנויות בסוגיה זו התפרסמו בשנים האחרונות. הם מבטאים את ההקצנה שחלה בעמדות 'אגודת ישראל': מהכרה בחשיבות המרד עם הצטרפותה לממשלה בראשית ימי המדינה, ועד הסתייגות מהמרד לאחר שחדלה להשתתף בממשלה. שלם מעמת את הגרסאות השונות בצורה אובייקטיבית ומוביל למסקנה הסבירה כי רבנים נכבדים מהנהגת 'אגודת ישראל' בוורשה, בעיקר הרבנים אלכסנדר זישא פרידמן, יוסף אלכסנדר זמלמן ומנחם זמבה, אכן תמכו במרד (עמ' 96).

מתוך החלק השני, שנושא מאמצי עזרה והצלה, בחרתי לדון בפרק המרכזי, העוסק בפעילות ההצלה של נציגי 'אגודת ישראל' בשווייץ ובתורכיה (עמ' 142-217). זהו פרק חדשני ומרתק, הממחיש את כוחם של שליחים, אנשי מעשה, בעיצוב אירועים ובהגדלת סיכויי העזרה וההצלה, ואת חשיבות הבחירה של נציגי 'אגודת ישראל' בשליחים המתאימים, הפעלתם ושיתוף הפעולה עמם. 'אגודת ישראל' בארץ-ישראל גילתה גמישות רבה בבחירת השליחים. היא הכירה בחיים ישראל אייז כנציגה בשווייץ, אף שהתעמת עם חלק ממנהיגי התנועה בשווייץ ופעל באופן עצמאי. והיא בחרה ביעקב גריפל לשליחה בקושטא, אף שלא היה חבר תנועה והתנה את יציאתו לקושטא בכך שלא תוטל עליו

מצוקת יהודי אירופה. עם זאת ביטוייה הקיצוניים נותרו ללא שינוי בחוגי הכנענים ובקרב חלק מהנוער הארץ-ישראלי.⁶ נציגיו של המפנה בהתייחסות לידיעות מאירופה ניכרו מראשית קיץ 1942, אך רבים ממנהיגי התנועה עדיין הטילו ספק באמינות הידיעות. הפנמה משמעותית של הידיעות הושגה רק מראשית נובמבר 1942, כלומר שבועות מספר בלבד לפני שהמוסדות הלאומיים פרסמו אישור רשמי לידיעות על השמדת העם היהודי. שלם חושף עוד שבאותם חודשים של ספקות היו בידי פעילי 'אגודת ישראל' בחוץ לארץ ידיעות מוסמכות על ההשמדה, אולם כמו מנהיגים יהודים אחרים בארצות החופשיות, הם לא דיווחו על כך לתנועתם במקומות מושבם או בארץ.

עם פרסום הידיעות הרשמיות התמקדה תגובת 'אגודת ישראל' בארגון כינוסי אבל ואזעקה ובמאמצים להקמת גוף יהודי מאוחד לענייני הצלה, ואמנם בתחומים אלו ניכרת תרומתה להתמודדות היישוב עם השואה. אולם מאביב 1943 ועד אביב 1944 לא עמדו ענייני ההצלה בראש סדר היום של הוועד הפועל ושל ראשי 'אגודת ישראל'. העיד על כך מינץ, שהתריע במרס 1944 כי 'היהדות החרדית, שומרת התורה, לא מילאה את תפקידה [...] רק בודדים מאתנו הקדישו את זמנם ומרצם להצלה [...] לא עת עתה ללימוד תורה [...] עת לעשות היא. לעשות להצלת ישראל. בגוף ובמומן ובמחשבה ובתיקון תקנות' (עמ' 1, 76). רק בעקבות האיום על יהודי הונגריה חזרו ענייני ההצלה לראש סדר היום של האגודה, כמו של כלל היישוב היהודי.

עמ' 85-102; צ' צמרת, 'בין פלשתינוצנטריות ויודוצנטריות: בן ציון דינבורג (דינור) ושואת יהודי אירופה', שם, עמ' 263-295; ט' פרילינג, 'פלשתינוצנטריות? דוד בן-גוריון ו"שליחת הגולה" בתקופת השואה', שם, עמ' 353-372.

6 ראו: ח' אשכולי, אלם: מפא"י לנוכח השואה, ירושלים תשנ"ד, עמ' 33; ד' פורת, הנהגה במילכוד, תל-אביב 1986, עמ' 437; שואה ממרחק תבוא, בעיקר מאמריהם של ל' שטייר-לבני ו' שביט, 'יונתן רטוש', "הכנענים" ויחסם לשואה, 1943-1953, פורת (לעיל, הערה 5),

התמודדותם של חוגים נוספים בתנועה בארץ, כגון אנשי רוח ואנשים מהשורה, ולא נשמע בו די הצורך קולם של אנשי התנועה בארצות הכבושות שלא היו רבנים. כמו כן לא הרחיב שלם את הדיון בתגובה התאולוגית של 'אגודת ישראל', אף שזו אחת התגובות הייחודיות ביותר של היהדות הדתית.⁷ ההשוואה בין התמודדות 'אגודת ישראל' עם השואה לזו של היישוב עוברת כחוט השני בספר, וזוהי מעלה גדולה. חבל שדווקא ההשוואה עם הציונות הדתית לוקה בחסר, מה שפוגם לעתים בהצגה מלאה ומדויקת של העובדות. למשל בדיון במאמצי 'אגודת ישראל' והרב יצחק הלוי הרצוג להצלת ישיבות ליטא לא הוזכר חלקם של הרב מאיר ברי-אילן, מנהיג 'המזרחי', ושל משה שפירא, מראשי מחלקת העלייה, במבצע זה. גם לא נזכרה השותפות עם הציונות הדתית בכינוסי אבל ועוד. חסרונות אלו ואחרים, ביניהם ליקויי הגהה, אינם פוגמים בהערכה הכוללת לספר. הקיים עולה בהרבה על החסר. כאמור זהו ספר חלוצי המאפשר הצצה מחקרית אובייקטיבית ראשונה מאחורי הפרגוד של תנועה שארכיוניה פתוחים רק לאנשי שלומה. הספר כתוב יפה, בלשון בהירה ועניינית, ופורש תמונה מרתקת של הפער בין היקף מאמצי ההצלה ובין תוצאותיהם הדלות. הדמיון במאפיינים רבים בין תגובת 'אגודת ישראל' לתגובת היישוב על השואה מעמיד באור חדש הן את הביקורת החריפה של 'אגודת ישראל' ושל גורמים פוסט-ציוניים על היישוב והן את רגשי האשם של היישוב עצמו על שאננותו.⁸

משמעת מפלגתית. גריפול החרוץ, בעל היזמה ותחושת השליחות העמוקה, הקדים את נציגי שאר התנועות בסידורים הטכניים הרבים של השגת רישיונות העלייה והמעבר. כך היו חברי 'אגודת ישראל' בין ראשוני הבאים מהונגריה לקושטא עם חידוש העלייה בראשית 1944, מה שעורר את קנאת התנועות האחרות.

בחלק השלישי, החותם את הספר, שלם מרחיב את הדיון לכיוונים חדשים ובוחר כיצד השפיעו אירועי השואה על עמדותיה של 'אגודת ישראל' באשר לעתידה המדיני של ארץ-ישראל. לדבריו פעילותה של 'אגודת ישראל' בוועד ההצלה הכשירה את לבות ראשיה להתקרב אל התנועה הציונית ואל הסוכנות היהודית ולחולל מפנה בתפיסתם – לייחד לארץ-ישראל מעמד מרכזי באידאולוגיה שלהם. אפילו פרשת ילדי טהרן, שהביאה את המאבק בין הצדדים לשיאו, הולידה בסופו של דבר שיתוף פעולה של 'אגודת ישראל' עם 'עליית הנוער' והסוכנות היהודית. זאת לאחר שהן הסוכנות והן 'אגודת ישראל', שהייתה נתונה במצוקה כלכלית, הגמישו את עמדותיהן (עמ' 266-269).

סיכומו של דבר, הספר שם דגש על פעילות ההנהגה הפוליטית של 'אגודת ישראל' בארץ-ישראל – בייחוד על פעולותיהם של הרב לוי ומינץ – ועל פעילות שליחי 'אגודת ישראל' בתורכיה ובשווייץ בענייני עזרה והצלה, ואין ערוך לתרומתו המחקרית בעניינים אלה. עם זאת לטעמי לא באה לידי ביטוי מספיק בספר

7 השואה, ירושלים תשס"ח; וראו גם: ב' בראון, "איש נא נעבור לגדולות ממנו": התנגדותו של החזון איש להנצחת השואה ומניעיה, פורת (לעיל, הערה 5), עמ' 210-236.

8 ראו למשל את ההסבר שנתן הרב כהנמן לשאננות היישוב, עמ' 83.

7 נכתבו בעניין זה מאמרים רבים, ולא כאן המקום לפרטם. לאחרונה התרחבה התמונה עם פרסום ספריו של י' פונד, 'ילקוט רעים חרדים: שירת משוררים אגודתיים צעירים בארץ-ישראל בשנות השלושים והארבעים של המאה העשרים, ירושלים תשס"ח; תנועה בחרבות: מנהיגות אגודת ישראל לנוכח